

УДК 81'373.7:811.161.2

МІФІЧНІ ТА ІСТОРИЧНІ РЕАЛІЇ ЯК ЗАСІБ МОТИВАЦІЇ ФРАЗЕОЛОГІЗМІВ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Стаття присвячена дослідженню фразеологізмів української мови. Автор розглядає особливості репрезентації міфічних та історичних реалій в семантиці фразеологізмів. В роботі систематизовано та узагальнено поняття фразеологізму. Охарактеризовано особливості мотиваційних відношень у специфіці внутрішнього смислу фразеологізму. Виявлено основні міфологеми (міфологічні та історичні образи) в семантиці фразеологічних одиниць української мови.

Ключові слова: фразеологізм, міфічний, історичний, культура, мотивація, український народ.

Статья посвящена исследованию фразеологизмов украинского языка. Автор рассматривает особенности репрезентации мифических и исторических реалий в семантике фразеологизмов. В работе систематизировано и обобщено понятие фразеологизма. Охарактеризованы особенности мотивационных отношений в специфике внутреннего смысла фразеологизма. Выявлены основные мифологеми (мифологические и исторические образы) в семантике фразеологических единиц украинского языка.

Ключевые слова: фразеологизм, мифическая, историческая, культура, мотивация, украинский народ.

The article is devoted to the study of phraseological units of the Ukrainian language. The author considers peculiarities of representation of mythological and historical realities in the semantic structure of phraseological units. The notion of phraseological unit is generalized and systematized in the work. The peculiarities of motivational relation in the specificity of internal sense of the phraseological units were characterized. The basic mythological units (mythological and historical images) in the semantic structure of phraseological units were detected.

Key words: phraseological unit, mythological, historical, culture, motivation, Ukrainian nation.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими й практичними завданнями. Фразеологізми формують особливий лексичний шар української мови, якому найбільше з поміж-усіх лексичних одиниць властива культурна маркованість. Формуючись в межах певної культури, фразеологізми відображають особливості менталітету народу, історичні умови формування етносу, його звичаї та традиції. У зв'язку з цим

внутрішня форма фразеологізмів мотивована образними культурними смислами та стереотипними уявленнями. Українська історія багата міфами та легендами, легендарними постатями, подіями тощо, які є джерелом культурно-маркованих смислів. Міфологічна мотивація значення фразеологізмів репрезентує особливості світосприйняття українського народу. В українській мові фразеологізми, мотивовані міфами та історією, представляють окремі культурні коди в загальному складі фразеологічної системи мови.

Актуальність дослідження зумовлено тим, що вивчення проблеми мотивації фразеологізмів дозволить встановити значення фразеологізмів, основні символи, які закладені в семантиці фразеологізму, виявити умови виникнення фразеологізму, що стане основою для його інтерпретації та розуміння й використання в мові.

Формування цілей статті. Метою проведення даного дослідження є визначення особливостей міфічних та історичних реалій як засобу мотивації фразеологізмів української мови.

Аналіз основних публікацій та досліджень. Дослідженню мотивації значення та внутрішньої форми фразеологізмів присвячені численні дослідження: О. М. Галинська досліджує основні джерела лінгвокультурної специфіки фразеологізмів української та англійської мов. Автор розглядає мотиви різних кодів культури як засоби формування семантики фразеологізму [4]; І. Ф. Заваринська досліджує фразеологічні одиниці з міфологічними компонентами в структурно-семантичному плані вираження [7]; О. С. Пальчевська досліджує діалектні фразеологічні одиниці англійської мови з компонентом власної назви. Автор акцентує увагу на відтворенні національно-культурних образів фразеологізмів, які пов'язуються з експресивною характеристикою зовнішніх чи внутрішніх якостей [12]; О. А. Шиленко досліджує проблеми вмотивованості фразеологізмів англійської мови [16] та ін.

Виокремлення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячено означену статтю. Незважаючи на велику кількість досліджень фразеологізмів в українській мові, питання мотивації семантики та внутрішньої

форми фразеологічних одиниць залишається відкритим. Зокрема, висвітлення потребує проблема репрезентації міфологічних образів та історичних реалій в семантиці фразеологізмів, оскільки фразеологізми є носіями культурологічної та історичної інформації етнічної групи. Разом з тим, це питання не досліджувалося в українській фразеології, що зумовило вибір та актуальність теми дослідження.

Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів. У фразеологізми акумулюється життєвий досвід етнічної групи, тому вони формують образний шар української лексики. Національна специфіка мови у фразеології реалізує різні образи, мотивовані уявленнями українців, які формувались протягом багатьох століть. В цілях нашого дослідження, на основі вивчення дефініцій означеного поняття в науковій літературі (М. Ф. Алефіренко [1], І. М. Василюк [3], М. В. Гамзюк [5], В. М. Мокієнко [10], П. О. Редін [15] та ін.), ми визначаємо фразеологізм як стійке сполучення, яке характеризується цілісним метафоричним значенням. В основі метафоричного значення фразеологічної одиниці знаходяться мотиваційні відношення. Основними характеристиками мотивації слова є конотаційна та асоціативна природа внутрішньої форми. Д. А. Ашурова з цього приводу зауважує, що мотивація фразеологічної одиниці – це відношення в семантиці словосполучення, які характеризується співвіднесеністю з певними образами, найменування, словами тощо [2, с. 35].

Українська фразеологія ввібрала в себе знання про історію українського народу, яка стосується боротьби проти поневолювачів. Так, фразеологізми *непрошений гість гірше татарина; не до пери, - з'їдять Татари; що робить, то робить, аби сидячого Татаре не взяли* мотивовані відгомонами боротьби українців проти татарської навали, яка ознаменувала 15-17 століття [9]. Поява фразеологізмів, значення яких мотивоване історією монголо-татарської навали, визначається тим, що поставши перед лицем ворога, українці зрозуміли усю важливість об'єднання країни, яка на той час складала з роздрібнених князівств. Фразеологізм відображає прагнення прашурів, з одного боку, засвідчити історію

нападу татарів на територію України, з іншого боку, показати важливість єдності українського народу, сили його духу тощо.

Історія України зазнала ще одного важливого випробування, яке відобразилося у фразеологічному фонді української мови – кріпацтво. Фразеологізми про панів та кріпаків мотивовані уявленнями про несправедливість, жорстокість, пихатість панів та їх власницьке ставлення до селян: *цитьте жаби, я ваш пан; не всякого пана пізнаєш без жупана; скачи враже, як пан каже; годи панові рік, а день не вгодиш – пропав навік; не так тії пани, як підпанки; мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча; взявся під боки, та й думає, що пан; завзяте, як панське щеня; казав пан, кожух дам, - слово його тепле* [11]. Відношення селян до панів послужило основою для утворення фразеологізмів, в семантиці яких спостерігається мотив поради: *ліпше держатись у багатого пана за клямку, як у бідного за столом сидіти; ліпше з ведмедем борікатись, ніж з паном рахуватись; ніколи з паном не міряйся руками; бо як довгі – відріжуть, а короткі – витягнуть; двом панам тяжко служити; з панами і свинями не знайся; з паном не будь за пан-брат; з панами добре знатись, та не дай Бог цілуватись; з панами не сідай їсти, з панами і не говори багато: сказав слово, та й мовчи; хто що говорить, ти слухай; з панським свого язика не рівняй: бо як довгий, то утнуть, а як короткий, то витягнуть; з паном не міряйся чубами, бо як довгий, то підстрижуть; як короткий, то витягнуть; з паном друзи, а за пазухою камінь держи; ліпше з ведмедем борікатись, ніж з паном рахуватись* [8].

Панство породило багато фразеологізмів, в яких наявний мотив характеристики панів як дурних, нечесних, жадібних: *дай панові покуштувати, а він і гамкне; дивись пан! А балакає як люди; добрий пан, - тільки тричі в морду дав; добрий пан: ні б'є, ні лає, та про ніщо не дбає; жаба на поріг, а пан за стіл; коли б пан за плуга узявся, то й світа б відцурався; пани як дурні: що хочуть, те й роблять; пан шапку хоч і здійма, та в шапці правди нема; пан – соломою напхан; пани в світі блукаються, та з правдою не знаються; пани правдою*

кепкують – проте ж в світі і панують; панська ласка літом гріє, а на зиму кожуха треба старатися [8].

Ряд фразеологізмів несе інформацію про біди кріпаків: *біда нашим головам, за панами голими; нема добра в нашім селі, бо панів багато; Пан натроні, а хлоп на ослоні; панам лихом кидати – не плугом орати; пани мої – біда з вами: ми до корчми, а ви за нами; панське кохання – гірке горювання; тоді пани добрі, як сплять [8].*

Ще один славетний період в історії України, який знайшов відображення у фразеології української мови – доба козацтва: *без гетьмана військо гине; береженого Бог береже, а козака – шабля; Бог не без милості, козак не без долі (щастя); гетьман знає, що в нас нічого немає; де байрак, там і козак; де два козаки, там три гетьмани; де козак, там і слава; дівчина родиться, а козак на коня садовиться; до булави треба голови; добрий козак баче, де отаман скаче; дожились козаки – нема ні хліба, ні габаки; за наше жито та ще нас бито; звання козацьке, а життя собацьке [14].*

Козаки були відомі своєю хоробрістю. Звитяга козаків теж закріплена у фразеології: *степ та воля – козацька доля; терпи козаче, отаманом будеш; терпи, козаче, горе – будеш пити мед; терпи, хлопче, козаком будеш; три пани, два отамани, а один піддани; хіба ж душа моя з лопуцька і не бажжа того, що й людська?; хліб та вода – то козацька їда; хоч і спина гола, аби своя воля; хто любить піч, тому ворог Січ; чоловік без волі, як кінь на припоні; щирий козак ззаду не нападає; що нам холод, коли козак молод! [14].*

Фразеологізми, мотивовані історією козацтва, трактують образ козака як такого, якому властиве братерство, вірність, слава: *у козака життя коротке, а слава вічна; якби хліб та одежа, то козак і вмер би лежа; язик, як шабля, а шабля, як язик; як є хліб і вода – козаку не біда; козаку лучче проміняти шаблю на веретено, ніж напасти вдвох на одного; не журися, козаче, нехай ворог плаче!; не той козак, що за водою пливе, а той, що проти води; не той козак, що поборов, а той, що вивернувся; не той козак, хто боїться собак; не усе ж то козак, що списа має; сам загинай, а братчика виручай [14].*

Як відомо з історії українського народу, в його традиціях багато уваги приділено шануванню сил природи, ритуалам зустрічі зими – літа та інше. Пори року (Весна, Зима, Літо, Осінь) в свідомості українців ототожнювались із живими істотами. У зв'язку з цим в українській мові з'явилися фразеологізми на позначення різних пір року як живих міфічних істот: *весна – наші батько й мати; весна кличе в поле; весна красна квітками, а осінь – пирогами; весняне сонце як дівчини серце; бджоли раді цвіту – люди літу; до серпня рослина зріє, а після нього в'яне; летить літо, як на крилах; літо зиму годує; літом і баба сердита на піч* [13].

У фразеології української мови закріпленні мотиви, основані на спостереженнях українців за різними порами року:

весна → *весна ледачого не любить; весняний день рік годує; високо і швидко плывуть у небі хмари – на гарну погоду; грак прилетів – через місяць зійде сніг; де ластівка не літає, а в квітні додому прилітає; до першого грому земля не розмерзається; довгі бурульки – на тривалу весну; зійшов у березні сніжок – берися за плужок; коли квітень з водою, то травень з травною; ластівка в квітні день починає, а соловей кінчає; ластівки низько літають – дощ обіцяють; на теплому Олексі (30 березня) щука лід хвостом розбиває; пізня весна не обдурить; побачив шпака у дворі – знай: весна на порі; ранні ластівки – щасливий рік; сині хмари – на тепло; сонце гріє, сонце сяє – вся природа воскресає* [13].

літо → *буде той голодний, хто жнивими холодочку шукає; в червні ворота підпиратимеш, то взимку голодний дрижатимеш; веселка вранці – на дощ; від дощу на воді бульбашки – на тривалу неgodу; влітку один тиждень рік годує; вранці трава пахне дужче, ніж завжди, - на дощ; горобці в пилюці купаються – на дощ; готуй влітку сани, а взимку воза* [13];

осінь → *вересень слухає погоду січня; восени багач, а навесні прохач; восени день блисне, а три кисне; восени і в горобця є питво; восени й горобець багатий; восени листопад швидко минув - чекай суворої зими; в осінній час сім погод у нас: сіє, віє, крутить, мутить, припікає й поливає; грім у вересні віщує*

теплу осінь; дощ у вересні – півголоду, а посуха цілий голод робить; жовтень ходить по краю, та виганяє птиць із гаю; летять у вересні гуси – зиму на хвості несуть; листопад – вересню онук, жовтню син, а зимі рідний брат; осінній іній – на суху й сонячну погоду; осінь збирає, а весна поїдає [13];

зима → *багато снігу – багато хліба; був уночі іній - вдень сніг не випаде; в лютому сонце йде на літо, а зима на мороз; в холод кожен молод; взимку сонце крізь плач сміється; вітер добрий при стозі, а злий при морозі; вітер у січні зі сходу несе добру погоду; грім узимку – на сильні морози, блискавка – на бурю; держись, Хома, іде зима!; до завірюхи треба кожуха; зима біла, та не їсть снігу, а все – сіно; зима з снігами-літо з хлібами; зима засніжена – літо дощове; зимове сонце, як мачушине серце: світить, а не гріє [13];*

Міфологія українців невід’ємно пов’язана з образами різних тварин. Наприклад, вовк – хижак родини собачих, звичайно сірої масті; вовк виступав символом хижацтва, невгамовного голоду, породженням злої сили, творінням Сатани [6, с. 103]: *вовк бере і пораховані вівці; дивиться, як вовк на козу; за вовка мовка, а вовк у хату; бере вовк, та візьмуть і вовка; вовк і лічене бере; вовк ловить, та й вовка як піймають!; вовк прийшов у овечій шкурі; вовк рахунку не має, бере овець і лічених, і мічених; дере коза лозу, а вовк козу, а вовка мужик, а мужика пан, а пана юриста, а юристу чортів триста; до їжі – вовк, а до роботи – заєць; добрався, як вовк до кошари [8].* Інший міфологічний образ, поширений в українській фразеології – це лис. Лис – хижий ссавець родини собачих з цінним руди або сріблястим хутром і з довгим пухнастим хвостом; символ хитрощів, спритності, улесливості, підступності, лицемірства, зловмисності [6, с. 334]: *любив лис півня, тільки залишив пір’я; мудрий лис біля своєї нори не шкодить; в очі, як лис, а за очі, як біс; попав, як лис у пастку; у вічі, як лис, а поза очі, як біс; хитрить, як лис; обмок – як вовк, обкис – як лис, голоден – як собака!; обмок, як вовк, обкис, як лис, обмерз, як пес, та все задурно [8].* Поширеним є образ пса (собаки) яка виступає символом вірності, охорони, доброзичливості тощо [6, с. 557]: *як пес робить, так пес в чоботях ходить; кидаєш словами, як пес хвостом; так кидаєш словами, як пес хвостом*

махає; побитий, як пес (почуває себе, як побитий пес); в службі – пес, а вдома – свиня;; зимою й пес хату ставить; змок, як вовк, змерз, як пес, та й нічого не заробив; і замерз, як пес, і голодний, як собака; і замерз, як пес, і голодний, як собака; не кидай словами, як пес хвостом; ні пес, ні баран, але й не Іван; пес бреше на сонце, а сонце світить у віконце; пес від двох воріт не буває сит; пес краще жінки: на господаря не гавкає; пес на сні лежить – сам не їсть і другому не дає [8]. Символом боягузтва, полохливості в українській міфології виступає образ зайця [6, с. 232]: вирвався, як заяць з конопель; боїться щоб йому заяць дороги не перебіг; дав пилі, як заяць кобилі; величається, як заяць хвостом; він так боїться, як заяць бубна; полоханий заяць і пенька боїться; вбився в ріст, як заяць в хвіст; бігає, як солоний заяць; на вовка помовка, а заяць попереду біжить; так вже і спить, як полоханий заяць [8]. Міфологічним є образ такої тварини як ведмідь. Українці наділяють цю тварину різними ознаками: сили, незграбності, відлюдності, ненажерливості та ін. [6, с. 68]: ведмідь який дужий, а й то кільце в губу вправляють; ведмідь телям не буває; ведмідь який дужий, а й то кільце в губу вправляють; сильний ведмідь, а дуги не зігне; чоловік – як ведмідь із хаці: чим могутніший, тим кращий; швидкий, як ведмідь за перепелами; великий, як ведмідь; волохатий, як ведмідь; дужий, як ведмідь; звивається, як ведмідь у танці; кричить, реве наче ведмідь; ласий, як ведмідь до меду; лінивий, як ведмідь; проворний, як ведмідь за горобцем [8].

Наряду з образами тварин, фразеологізми української мови мотивовані міфологемами-символами різних дерев, квітів тощо. Так в українській фразеології особливе місце посідають міфологеми верби, калини, тополя та ін.

Верба, калина, тополя виступають символом захисту від злих сил, уособленням жіночності і материнства, дівочтва, молодого кохання, турботи і ласки [6, с. 73, 270, 599]: верба і дівчина приймуться будь-де; будь великий як верба, а здоровий як вода, а багатий як земля; не сиди довго в воді, бо в гузні верба виросте!; калина хвалилася, що з медом солодка; калина – не дубина, дівця – не глиця; гарна, як калина; дівчина, як калина; дівчина, як у лузі калина; пишна, як калина; розцвіла, як калина; стоїть, як калина при дорозі; цвіте, як

калина; червона, як калина; гнучка, як тополя; дівка, як тополя; дівчина струнка, як тополя; струнка, як тополя; тонка, як тополя [8].

Висновки дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямку. Підсумовуючи вищезазначене, можна зробити висновок, що фразеологічний фонд української мови містить фразеологізми, внутрішня форма яких мотивована різними знаковими подіями в історії українського народу або відомими міфічними образами. Як показало дослідження важливими історичними реаліями, які вплинули на формування значення фразеологізмів української мови стали монголо-татарська навала, кріпацтво, доба козацтва. Формування значення фразеологізмів мотивоване ставлення українців до різних сил природи як до живих істот або багатовіковими спостереженнями за ними. Невід'ємними міфологемами, які мотивують значення фразеологізмів послужили образи тварин та дерев як ототожнення сил природи.

Подальший інтерес для дослідження представляє дослідження функціонального вжитку мотивованих фразеологічних одиниць.

Список літератури:

1. Алефіренко М. Ф. Проблема фразеологічного рівня мови / М. Ф. Алефіренко / Мовознавство. – 1984. – № 5. – С. 42-47.
2. Ашурова Д. У. Производное слово в свете коммуникационной теории языка / Д. У. Ашурова. – Ташкент, 1991. – 99 с.
3. Василюк І. М. Фразеологізми як одиниці міжмовної комунікації (проблеми перекладу) / І. М. Василюк // Вісн. Житомир. держ. ун-ту ім. І. Франка. – 2004. – N 17. – С. 102-103.
4. Галинська О. М. Особливості мотивації лінгвокультурної інформації інтертекстуальних фразеологізмів в українській і англійській мовах / О. М. Галинська // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. – Філологічні науки, 2013. – Книга 4. – С. 140-144.

5. Гамзюк М. В. Особливості лексико-семантичних шляхів утворення фразеологічних одиниць / М. В. Гамзюк // Проблеми семантики слова, речення та тексту. Вип. 4. – К.: Видавничий центр КДЛУ. – 2000. – С. 288-296.

6. Жайворонок В. Знаки української етнокультури: Словник-довідник / В. Жайворонок. – К.: Довіра, 2006. – 703 с.

7. Заваринська І. Ф. Мотиваційна основа фразеологічних одиниць з антропонімними компонентами – міфологемами / І. Ф. Заваринська // Наукові записки [Національного університету «Острозька академія»]. Сер. : Філологічна. – 2013. – Вип. 34. – С. 69-72. – Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoaf_2013_34_25.pdf

8. Збірка М. Номіса: Прислів'я, приказки, афоризми [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://aphorism.org.ua/subrazd.php?page=6&pages_block=1&rid=2&sid=73

9. Лазарович М. В. Історія України [Електронний ресурс] / М. В. Лазарович. – Режим доступу: http://mobile.pidruchniki.com/1584072014249/istoriya/istoriya_ukrayini

10. Мокиєнко В. М. Почему так говорят? От Авося до Ятя: Историко-этимологический справочник по русской фразеологии / В. М. Мокиєнко. – СПб.: «Норинт», 2006. – 512 с.

11. Номіс М. Українські приказки, прислів'я і таке інше [Електронний ресурс] / М. Номіс. – Режим доступу: <http://ukrlife.org/main/nomis/right.html>

12. Пальчевська О. С. Національно-культурна мотивація власної назви в англійській діалектній фразеології / Пальчевська О. С. // *Studia Linguistica: Збірник наукових праць до 80-річного ювілею професора Нікітіної Фіоніли Олексіївни.* – Вип. 4. – К.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. – С. 454-460.

13. Прислів'я, приказки та народні прикмети про пори року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://abetka.ukrlife.org/prykazky.html>

14.Прислів'я про козаків [Електронний ресурс]. – Режим доступу:
<http://dovidka.biz.ua/prisliv-ya-pro-kozakiv/>

15.Редін П. О. Типи системних зв'язків фразеологічних одиниці у мові / П. О. Редін // Мовознавство. – 1994. – № 4-5. – С. 50-52.

16.Шиленко О. А. Проблема вмотивованості фразеологізмів (на матеріалі англійської мови) / О. А. Шиленко // Мовні і концептуальні картини світу. – 2007. – Частина 3 (23). – С. 213-216.